

המשל והסיפור במקרא על-פי 'מורה הנבוכים' להרמב"ם

שלמה ויסבליט

מטרת הדיון שלפנינו להציג את הארתו של הרמב"ם בספרו 'מורה הנבוכים' אודות שני אמצעים ספרותיים יסודיים שבספרי המקרא, המשל והסיפור, אשר בהבנתם האמתית תלויה הבנת החכמה הא-לוהית הגנוזה במקרא.

מטרת הספר 'מורה הנבוכים', כפי שהגדירה הרמב"ם, היא הארת דרכו של המלומד היהודי הדתי המאמין במסורת ישראל, אך גם נמשך אל הפילוסופיה הכללית ויודע אותה, ואין השתיים נראות תמיד זהות בדעותיהן, ואף נראות כסותרות אהדדי, ולפיכך נמצא המלומד במבוכה:

מטרת המאמר [=הספר] הזו להעיר לאדם דתי שכבר נקבע בלבו והושג בדעתו אמתת תורתנו, והוא שלם בדתו ובמדותיו, ועיין במדעי הפילוסופיה וידע עניניהם, ומשכו השכל האנושי והדריכו להעמידו במעונו, ועמדו בפניו פשטי התורה ומה שלא הצליח להבינו או שהבין אותו מעניני השמות המשותפים או המושאלים או המסופקים, וישאר במבוכה והסוס, או שימשך אחר שכלו ויעזוב מה

שידע מאותם שמות ויחשוב שעזב יסודות התורה או שיעמוד כפי מה שהבין מהם ולא ימשך אחר שכלו ונמצא שפנה אחר משכלו ופירש ממנו, ויחשוב עם זאת שהוא הביא על עצמו נזק והפסד בדתו, וישאר עם אותן הדעות הדמיוניות תוך הרגשת צער ומועקה, ולא חדל להיות בכאב לב ומבוכה גדולה.¹

את הנבוכ העסיקו 'פשטי התורה' שלא הצליח להבינם, ובין הפשטים גם השמות השונים הבאים בספרי המקרא, שבהיותם כפשוטם, הם מתנגדים לתפיסתו השכלית. כדי לצאת מן המבוכה הזו יש לדעת את הפירוש הנכון של השמות, המילים, המשלים והסיפורים שבמקרא, וזאת בתנאי שיהיה הנבוכ מלומד, כי רק לו ייעד הרמב"ם את ספרו, ולא להמון עם: 'אבל מאמר זה הרי דברי בו עם מי שעסק בפילוסופיא...'² העיון במקרא דורש, לדעת הרמב"ם, עומק רב. בקריאה שטחית לא יבין הקורא את כוונתו העקרית. העומק הנדרש מן הלומד מתייחס גם לגישתו של הלומד וליחסו אל המקרא, ולא רק ללימוד כשלעצמו:

מי שדמה שיבין ספר שהוא הכשרת הראשונים והאחרונים בעברו עליו במקצת העתים הפנויים מן המשתה והתשמיש כמו שהוא עובר על אחד מספרי קורות הזמן או על אחד השירים, תן דעתך והתבונן, כי אין הדבר כפי שחשבת בעיון ראשון, אלא כפי שיתברר לאחר התבוננות בדברים הללו.³

אמנם הקריאה השטחית בתורה נועדה לאנשים חלושי השכל, ולכן נכתבה התורה בלשון נגלית, אך הלמדן המעמיק, הנכון לגלות אמתות

1. תרגומו של הרב יי קאפח (ירושלים תשל"ז) בדברי הפתיחה, עמי ו-ט; כל המובאות שלפנינו הן ממהדורה זו. על המבוכה ועל ייעודו של מורה הנבוכים (להלן: מו"נ) ראה: יהודה אבן שמואל, במבוא לתרגומו, ירושלים תשי"ז, עמי לב-לג. שי פינס, תולדות הפילוסופיה היהודית מהרמב"ם עד שפינוזה, ירושלים תשל"ה, עמי 4-5.

2. שם, עמי ט.

3. שם, חלק ראשון, פרק א, עמי יט.

שכליות, יהיה מוכן ללמוד את צדו הנסתר של המקרא שהוא האמיתי.

דע כי ההתחלה במדע זה מזיק מאד, כלומר: מדעי האלהות, וכן באור עניני המשלים הנבואיים וההערה על ההשאלות המשומשות במשאות אשר ספרי הנבואה מלאים מהם, אלא ראוי לחזק את הקטנים ולהניח מוגבלי ההבנה כפי יכולת השגתם. ומי שנראה שלם ההבנה מעותד לדרגה הנעלה הזו, דרגת העיון ההוכחתי והלימודיות השכליות האמיתות, יש להרימו לאט לאט עד אשר יגיע לשלמותו.⁴

ההשאלות שעליהן מדבר כאן הרמב"ם, רבות מהן באות בספרי התורה והנביאים, ויש מהן שההמון מבין את מהותן, ויש - שההמון מקבל אותן כפשוטן, ואינו יורד לעומק מהותן האמיתי. למשל, כשהתורה אומרת 'פתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים' (דבי' כח יב), ברור לכל קורא כי זאת השאלה, 'כי אין לא-לוה אוצר יאצר בו המטר', אבל מה שכתוב בעניין מעשה בראשית או מעשים אחרים של א-להים - איננו כפשוטן, וכפי מה שידמו בני האדם.

המשל הנבואי

לדעת הרמב"ם, נכתבה התורה בלשון נגלית, אך בכוונה נסתרת, לשון הבאה לידי ביטוי במשלי הנבואה לסוגיהם, ואותם מגדיר הרמב"ם בספרו:

אמר החכם: 'תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אפניו' (משלי כה יא), ושמע באור ענין זה אשר הזכיר; משכיות הם הפתוחים המרושתים, כלומר שיש בהם מקומות מחוררים שחוריהם דקים מאד כמו מעשה הצורפים, ונקראו כך מפני שהראות עוברת בהם. תרגום 'וישקף' ואסתכי. אמר כי כמו תפוח זהב בתוך רשת של כסף אשר חוריה דקים מאד הוא הדבר הדבור על אפניו. התבונן כמה נפלא

4. שם, פרק לג, עמ' מט.

הוא הדבר הזה בתיאור המשל המחוכם. לפי שהוא אומר כי הדבר שהוא בעל שני פנים, כלומר שיש לו פשט וסוד, ראוי שיהיה פשוט נאה ככסף, וראוי שיהיה תוכו יותר נאה מפשוטו עד שיהא תוכו ביחס לפשטו כזהב לגבי הכסף, וראוי שיהא בפשטו מה שיורה למתבונן על מה שיש בתוכו, כמו התפוח הזהב הזה שכוסה ברשת של כסף שנקביה דקים מאד, כאשר רואים אותו מרחוק או בלי התבוננות מעמיקה אפשר לחשוב בו שהוא תפוח כסף, וכאשר יתבונן בו היטב בעל עין חדה, יתברר לו מה שיש בתוכו וידע שהוא זהב. וכך הם משלי הנביאים ע"ה, פשטיהם חכמה מועילה בעניינים רבים, מכללם תקון מצבי החברה האנושית כפי שנראה מפשטי משלי ודברים הדומים לכך, ותוכן חכמה מועילה בהשגת הדעות האמתיות כפי אמתתן.⁵

אמנם במובנם הנגלה של דברי הנביאים במשליהם יש גם תועלת: תיקון החברה האנושית, ידיעת המוסר, תורת המדינה והחוק ועוד, אך רק מובנם הנסתר מביא את האדם לידי הגעה אל האמת הדתית. הרמב"ם מציין בדבריו, כי למשלי הנבואה שתי צורות:

ודע כי המשלים הנבואיים יש בהם שני דרכים, מהם משלים שכל מלה שבאותו המשל כוללת ענין, ומהם אשר כל המשל מורה על כל הענין הנמשל, ויבואו באותו המשל מלים רבות מאוד שאין כל מלה מהן מוסיפה דבר באותו הענין הנמשל, אלא נאמרו ליפות המשל והסדרת הדברים בו, או כדי להוסיף בהסתרת הענין הנמשל, ויהיה סדר הדברים כפי מה שראוי לפשט אותו המשל, והבן זה היטב.⁶

דוגמה לסוג הראשון, שבו לכל מילה יש משמעות - היא חלום יעקב (ברי' כב ב ואילך), שבכל חלק או מילה שבו יש כוונה מיוחדת; דוגמה לסוג השני, שכל המשל הוא עניינו של הנמשל - היא תיאור האישה הזונה

5. שם, פתיחה, עמ' י.

6. ראה שם.

שבספר משלי (פרק ז), ותיאור זה יש לו תכלית מוסרית אחת: אזהרה לאדם מפני תאוות הגוף, והאישה היא משל לחומר המשותף לאדם ולבהמה, ולמילים השונות אין משמעות מיוחדת. הרמב"ם מצייין, כי רוב משלי הנבואה בנויים על דרך זו, ונוכל להסיק מסקנה מדברים אלה של הרמב"ם גם לגבי פרשנות המקרא באופן כללי. בהרבה מקרים אין ערך ממשי לפרשנותם של פרטים בתוך הסיפורים או העניינים השונים, אלא רק למשמעות הכללית, הרעיונית. בעניין זה מעיר הרמב"ם, כי לא רק הנביאים בנבואותיהם נהגו בדרך זו, אלא אף פילוסופים וחכמי קדם באומות העולם, כאשר עסקו בחכמות הא-לוהיות או ביסודות הטבע, דיברו במשלים ובחידות. גם אלה האחרונים הסתירו דברים מקוראיהם, ורק הנבונים שבין הקוראים ירדו לסוף דעתם האמיתית.

גם הנביאים שרצו להביע את מחשבותיהם ואת נבואותיהם לא דיברו אלא במשלים, ולכן אם אדם רוצה לעמוד על אמתת הנבואות, הוא צריך להבין את המשלים שבהן:

דע, כי מפתח הבנת כל מה שאמרו הנביאים ע"ה וידיעת אמתתו הוא הבנת המשלים וענייניהם ובאור לשונותיהם.⁷

הבנת המשלים, לדעת הרמב"ם, היא המפתח להבנת סודות התורה. עצם הידיעה כי הדברים הם משל, ואינם באים כפשוטם, וידיעת הסוגים השונים של המשלים, היא המפתח להבנתם. ואכן צריך להסביר את כל 'סתרי התורה' בדרך הצגת דברי המקרא כמשלים - כמו את מעשה בראשית ומעשה מרכבה (יש' ו; יח' א), את חלומות הנבואה ואת שמות האל ועוד. גם את הביטויים והשמות הגשמיים, המיוחסים לאל, יש להסביר לא כפשוטם, אלא עפ"י מאמר חז"ל: 'דברה תורה כלשון בני אדם',⁸ דהיינו, יש להבינם לא כפשוטם, אלא במילים שבני אדם יוכלו להבין את תוכניהם, כי לשון אחרת אינה קיימת בשבילם:

7. שם, שם, עמ' ט.

8. ברי' לא ע"ב. וראה דבריו של אברהם נוראל על ביטוי זה במו"נ במאמרו: "דברה תורה כלשון בני אדם" במו"נ, בתוך: דת ושפה, מפעלים אוניברסיטאיים 1981, עמ' 97 ואילך.

...דברה תורה כלשון בני אדם' עניינו שכל מה שאפשר לכל בני אדם להבינו ולהשכילו במחשבה ראשונה, הוא אשר נעשה ראוי כלפי ה' יתעלה, ולפיכך תארוהו בתארים המורים על גשמות, כדי להורות עליו שהוא יתעלה מצוי, כי אין ההמון משיג בעיון ראשון מציאות אלא לגוף דווקא, ואשר אינו גוף או מצוי בגוף אינו מצוי אצלם.⁹

את העובדה הזו מחזק הרמב"ם בציון העובדה כי התורה אינה משתמשת במילות הגשמה מסוימות המיוחסות לאל, כמו האיברים הפנימיים והחיצוניים של האדם, כי אפילו על דעת האנשים הבלתי משכילים ביותר לא יעלה ליחסם לאל. הרמב"ם מדגיש, כי גם מדברי חז"ל, בפרשם את דברי הנבואה, משתמע כי אין ליחס גשמי לאל, וכל מילות ההגשמה והצורות המיוחסות לו בדברים, הן צורות מדומות הנבראות במיוחד בדמיונם של הנביאים כדי לתאר את האל. כאסמכתא לדעתו זו מביא הרמב"ם את דברי המדרש:¹⁰ 'גדול כוחן של נביאים שהם מדמין את הצורה ליצרה', 'כבר בארו כי אלו הצורות כולם אשר ישיגום הנביאים כלם במראה הנבואה הם דברים נבראים אלא שדמו את הצורה ליצרה כמו שאמרו חז"ל בפירושי'.¹¹

הסיפור המקראי

באופן כללי אומר הרמב"ם כי לכל סיפורי המקרא, סיפור קורות העתים או סיפור מאורעות אישיים או גם לרשימות של סדרי הדורות - יש תכלית מעבר לסיפור עצמו:

דע שכל סיפור שתמצא מוזכר בתורה הוא לתועלת הכרחית בתורה, אם לאימות השקפה שהיא יסוד מיסודות התורה, או לתיקון מעשה מן המעשים כדי שלא יהא בין בני אדם עול ורשע.¹²

9. מו"י, חלק ראשון, פרק כו, עמ' מ.

10. בראשית רבה כו א.

11. מו"י, חלק ראשון, פרק מו, עמ' ע.

12. שם, חלק שלישי, פרק נ, עמ' ת.

כלומר, לכל סיפור במקרא יש תכלית ותועלת, מבחינת נתינה של דעה אמתית או תיקון מעשי בני האדם בחברה, כדי שהיא תוכל להתקיים, ולא ישלטו בה העוול והחמס. לדוגמה, סיפור המבול או הסיפור על סדום ועמורה באו כדי ללמד את ההשקפה האמתית, כי יש א-להים שפטים בארץ (תהי נח יב); וסיפור מלחמת ארבעת המלכים בחמשת המלכים שבספר בראשית הובא:

כדי להודיע את הנס שהוא נצחון אברהם במתי מעט ללא מלך עמהם, על ארבעה מלכים עצומים. וכן הודיענו הגנתו על קרובו כיוון שהיה בדעה שלו, ומסר עצמו לסכנת המלחמה עד שהצילו והודיענו גם העין הטובה ונפש שבעה שבו, ושאינו מחשיב את הרכושנות, חדור במעלות המדותיות.¹³

שלוש תכליות מוצא הרמב"ם בסיפור אחד: הצגת כוחו של אברהם, העלאת רגשותיו המשפחתיים והיותו של אברהם איש מוסר שאינו חומד ממון. מכל אלה צריך הקורא את הסיפור ללמוד לקח טוב. מקראות רבים בתורה באים, לדעת הרמב"ם, כרקע לקיום מצוות מסוימות. כך הן, למשל, הרשימות של משפחות בני שער (ברי' לו כ ואילך) ורשימת המלכים שמלכו בארץ אדום (שם, שם, לו ואילך). הרשימות הללו באות כרקע למצווה למחות את עמלק ואיסור שימת מלך על העם שאינו ממשפחות ישראל. יש לשים לב לגישה זו של הרמב"ם, ובעיקר לדוגמות שהובאו על ידו, שהרי מבחינת תוכנה מהווה גישה זו חידוש שלא היה מקובל בפרשנות הקלאסית של המקרא, כמו גם בגלל מיקומן של הרשימות בספר בראשית, והמצווה למחות את זכר עמלק המופיעה בספר שמות.¹⁴ בין יתר דבריו מציין הרמב"ם, כי יש קשיים מסוימים בהבנת סיפורי המקרא, כיוון שאנו רחוקים מאוד מן התקופה הנידונה בסיפור, וחסרים

13. ראה שם, עמ' תא.

14. ראה הערת ראבי"ע בפירושו לברי' לו לא: 'ואלה המלכים - יש אומרים כי בדרך נבואה נכתבה זאת הפרשה; ורש"י על ברי' לו מג: 'מגדיאל היא רומי; רמב"ן מעיר על רש"י: '... שהודעתך כמה פעמים כי היו המקרים ובני שער והמלכים אשר מלכו עד סוף הפרשה כולה הנם כתובים בדברי הימים...'.
 כתובים בדברי הימים...'

לנו פרטים רבים להבהרתו. עוד מעיר הרמב"ם הערה - ויש בה כדי נתינת כלל לביקורת ספרותית - שאין דומה כתיבת הסיפורים לקריאתם. בעוד כותבי הסיפורים יודעים את סיבת הפרטים המופיעים בהם, הקוראים אינם יודעים תמיד את הסיבה לכתיבת פרטים אלו:

וממה שראוי שתדעהו שאין בחינת הספורים והכתובים כבחינת המאורעות הנראים, כי במאורעות הנראים (יכלומר שאדם נמצא ונוכח בזמן ובמקום התהוותם ואירועם - הערת המתרגם, י" קאפח) יש פרטים שצרכים גדולים גורמים אותם, שאי אפשר להזכירם או להאריך בהם, וכאשר מתבוננים באותם העניינים, יחשוב המתבונן כי הסיפור הזה יש בו אריכות או כפילות, ואלו היה רואה את מה שסופר היה יודע הכרח מה שנאמר, ולפיכך, כאשר תראה ספורים בתורה שלא במצות, תחשוב שאין הכרח לתאר אותו הסיפור, או שיש בו אריכות או כפילות, וסיבת הדבר מפני שאתה לא ראית את הפרטים שגרמו להזכרת מה שזכר כפי שזכר.¹⁵

כדוגמה וכהסבר לכלל זה מציין הרמב"ם את כתיבת מסעות בני ישראל במדבר ומקומות מוצאיהם ביד משה, הנראית, לכאורה, כעניין שאין בו תועלת. אמנם התועלת הייתה גדולה מאוד למי שראה את המופתים שבעצם המסעות ממקום למקום, ואין תועלתם נראית גדולה כל כך למי שקורא בהם כעבור שנים רבות. כלל הוא, מוסיף הרמב"ם, כי המופתים אינם קיימים במשמעותם כנתינתם לעולם, ולכל בני האדם ברבות הימים פג תוקפם של המופתים, ונחלשת האמונה בהם. על כן נכתבו המסעות במדבר על פרטיהם, כדי לחזק את תוקף המופת שבהם בעיני הקוראים והמאמינים בתקופות מאוחרות יותר:

והודגש ספור כל הפלאים הללו על ידי באור אותם המסעות, כדי שיראום הבאים וידעו את גודל הפלא שיש בישיבת מין האדם באותם

15. מו"נ, חלק שלישי, פרק נ, עמי תב.

המקומות ארבעים שנה.¹⁶

בדרך זו מסביר הרמב"ם גם את סיפורי החרמת יהושע את יריחו ועוד. הרמב"ם מסכם את עניין תכלית הסיפורים באמרו, כי אם אין הקורא מבין את טעמו של פרט זה או אחר בסיפורי המקרא, אין זה מפני שאין בסיפור טעם או שהוא בא לשווא, אלא כמו שאמרו חז"ל¹⁷ על הפסוק: 'כי לא דבר רק הוא מכם' (דב' לב מז): 'ואם רק הוא - מכם הוא'.¹⁸

16. ראה שם.

17. ירושלמי כתובות, סוף פרק ח.

18. מו"י, חלק שלישי, פרק נ, עמ' תג.